

VLADIMÍR SMĚKAL

TEORETICKÉ PROBLÉMY POZNÁVÁNÍ A CHARAKTERIZOVÁNÍ OSOBNOSTI

I. Ú v o d

Člověk snad už od toho okamžiku, kdy si začal uvědomovat sám sebe a svůj vztah k druhým lidem, usiluje o poznání druhého člověka. Protože poznat něco znamená vyznat se v tom, zařadit to mezi dosavadní zkušenosti, „zmapovat si to“, můžeme říci, že každé poznání druhého člověka vrcholí jeho charakteristikou — více či méně uvědoměle formulovanou, více či méně zpracovanou.

Každý člověk má ve své mysli tyto charakteristiky jako více méně výstižné a stále obrazy všech lidí, s nimiž se setkal, s nimiž přichází do kontaktu. Tyto charakteristiky — obrazy druhých lidí mají životní význam v realizaci mezilidských vztahů, regulují chování člověka k člověku, umožňují člověku předvídat reakce druhých na jeho činy a akce atd. Lze bez nadsázky říci, že by odpadla většina konfliktů a nedorozumění mezi lidmi, kdyby se lidé správně poznávali a dovedli si jeden o druhém vytvořit adekvátní obraz, pochopitelně nezatižený moralistickými prekoncepce o „dobré nebo zlé přirozenosti“ člověka nebo úzkými osobními zájmy.

V každodenním životě je vytváření charakteristik-obrazů druhých lidí ovlivňováno tradicí, která lidem určitého vzezření, určitého povolání nebo určité společenské skupiny, přisuzuje určité povahové rysy, bez ohledu na skutečnost. Mnohé tyto tradice jsou fixovány v příslovcích a lidových rčeních (např. „Tichá voda bývá hluboká“, „Prázdný sud se nejvíce ozývá“, „Ptáka poznáš po zpěvu, člověka po hlase“ atd.), mnohé ve stereotypizovaných názorech (tvrdících např., že cikáni jsou nepoctiví, lidé z venkova naivní aj.), mnohé v živelné ideologii (vzpomeňme jen, jak v nedávné minulosti stačilo o někom říci, že je např. z obchodnické rodiny a už se na něm „viděly“ rysy individualismu, ziskuchtivosti apod.). Poznávání druhých lidí je tedy ovlivňováno mnoha faktory, které zkreslují a deformují výsledný obraz druhého člověka.

Je paradoxní, že vědecky začaly být zákonitosti poznávání a charakterizování druhých lidí zkoumány teprve v posledním dvacetiletí, zatímco poznávání neživých objektů je jednou z nejpracovanějších kapitol obecné psychologie. Zájem o problematiku této tzv. sociální percepcie prudce vzrůstá. Obecná teorie charakterizace osobnosti však dosud zpracována není.

II. V y m e z e n í p r o b l é m ů

V této studii se sociální percepcí v užším smyslu zabývat nebudu. Soustředím se hlavně na otázky charakteristiky osobnosti, tj. na výslednou fázi celého procesu poznávání druhého člověka, což je podstatná složka psychodiagnostiky i posudkové činnosti ve všech oblastech společenské praxe.

Pokusím se přitom o *nástin obecné teorie charakterizování* člověka, která pojednává o společných prvcích charakterizování, jak v běžném mezilidském styku, tak v odborně prováděné psychodiagnostice.

Základním problémem současné teorie a praxe charakterizace je především *analýza a intelektualizace jednotlivých fází procesu sestavování charakteristiky*

a s tím související *struktura charakteristiky*; stručně řečeno: problém „logiky“, metodologie charakterizačního postupu.

III. Pojem charakteristiky osobnosti

Charakteristika osobnosti — ať už „v duchu“ či ústně nebo písemně formulovaná — je výsledkem *poznání* (tj. sociálního vnímání a interpretace, resp. odborné psychodiagnostické činnosti) a *hodnocení* typických věkových a individuálních zvláštností osobnosti v jejích podstatných souvislostech a vztazích. Charakteristika je vlastně komplexním posouzením a popisem všech dostupných dat o činnosti osobnosti, daném sociálním kontextem a dosavadním vývojem, a na tomto základě odhalení těch psychických procesů, stavů a vlastností, které ve své jednotě tvoří souhrn vnitřních podmínek konání a výsledků, jichž člověk dosahuje ve své teoretické a praktické činnosti.

V klinické praxi se stává charakteristika *diagnostickou syntézou*, která ve formě *zprávy o vyšetření* shrnuje podstatné nálezy o případu, informuje o podstatných rysech osobnosti člověka, který trpí tou či onou psychickou nebo tělesnou nemocí, a umožňuje tak přispět k odhalení těch psychogenních faktorů, které se podílejí na vzniku a udržování nemoci, a event. těch obranných mechanismů a vlastností, které možno využít v procesu terapie.¹

Ve výchovné praxi je charakteristika obvykle *posudkem, hodnocením* žákovy učení a chování, zdůvodněním předpokladů pro další vzdělávání nebo pro povolání, obrazem celé osobnosti, její věkové vyspělosti, podmínek, které ji formovaly, perspektiv dalšího vývoje, i údajů o výchovně vzdělávacích možnostech.² Podle účelu (např. rozbor příčin neprospěchu nebo provinění žáka na klasifikační konferenci, nebo závěrečné hodnocení na konci školního roku) jsou jednotlivé aspekty stručnější nebo úplnější, specializovanější nebo komplexnější.

V pracovní oblasti má charakteristika povahu *profesiogramu*, který shrnuje předpoklady osobnosti pro dané povolání, ukazuje, v čem se musí daný jedinec školit, čeho se musí zbavit, aby obstál v daném povolání; v obecné podobě je přehledem požadavků daného povolání na osobnost.

Ve společensko-politické praxi je charakteristikou *posudek, zhodnocení* občanského a politického profilu dané osobnosti, jejího významu pro společnost, podmínek a perspektiv jejího vývoje.

V každodenním styku — jak už bylo řečeno — je charakteristika spíše *živelným, nesystematickým obrazem osobnosti* člověka, s nímž přicházíme do kontaktu rodinného, pracovního, společenského, úředního či jiného. Obsahuje především komplexní dojem o mravní a lidské hodnotě tohoto člověka, o jeho slabostech a silných stránkách, o jeho vztahu k nám atd.

Charakteristika má funkci *důležitého zpětnovazebného mechanismu*, který orientuje přístup posuzovatele k charakterizované osobě, ať už jde o odborný přístup psychologa-poradce či psychoterapeuta ke klientovi, nebo o přístup učitele k žákům, vyšetřujícího k obžalovanému a svědkům, mistra k zaměstnancům, prodávajícího ke kupujícímu. Plyne z toho, že přístup člověka k člověku se mění s tím, jak se mění (zdokonaluje, vyjasňuje) charakteristika; nebo že tento přístup zůstává neadekvátně stejný, když si posuzovatel uchovává inertně stejnou charakteristiku přesto, že se charakterizovaný člověk mění.³

IV. Fáze charakterizace osobnosti

1. Charakterizování osobnosti začíná jejím *poznáváním*. Poznávání je složitý proces, který zahrnuje jak *sociální percepci* druhého člověka a ostatní způsoby *sbírání materiálu* o člověku (rozhovor s ním i druhými lidmi, pozorování výsledků jeho činnosti), tak *apercepci*, tj. začlenění poznatků do soustavy dosavadních zkušeností a dále *interpretaci* percepcí druhého člověka a jeho díla i jeho výpovědi a jiných dat, tedy usuzování, vyvozování závěrů.

Odborník psycholog poznává své klienty vědecky propracovanými *psychodiagnostickými metodami*, k nimž patří jednak metody klinické (pozorování, rozhovor, anamnéza), jednak metody testové. Test — jak známo — je soubor standardních podnětů, které vyvolávají podle své povahy určité verbální nebo non-verbální reakce (vzorky chování), z nichž pak psycholog více méně standardním způsobem usuzuje na vnitřní procesy, stavy a vlastnosti osobnosti, aniž za daného stavu testů může běžnými testy rekonstruovat zvláštnosti vnitřních podmínek osobnosti dokonale přesně. Testy většinou umožňují jen srovnání výkonů jednotlivé osobnosti s příslušnými normami populace, na níž test byl standardizován. Diagnostická metoda je tedy vědecktější způsob, jak vyvolat určitý diagnosticky významný projev (čin, výkon) osobnosti, než živelné pozorování lidí v běžném životě.

Pracovníci některých povolání, přestože nemají v potřebném rozsahu psychologické školení, musí takřka denně poznávat a charakterizovat lidi, aniž mají možnost používat psychodiagnostických metod. Řídí se tedy živelným pozorováním a jsou mnohdy ovlivňováni tradicemi aj. faktory, o nichž jsem psal v I. kap. Vypracovávají si více méně živelně svou vlastní „logiku“ charakterizačního postupu, která je někdy velmi úspěšná, někdy zkreslující.

Aktuálním úkolem psychologie je vypracovat pro tyto pracovníky (učitele, mistry, kádrové pracovníky aj.) optimální schéma, „*algoritmus*“ postupu při charakterizování druhého člověka.⁴

Nezbytný je ovšem *výzkum zákonitostí sociální percepce*, zejména zkoumání vlivu kvalit osobnosti poznávající na vnímání druhé osobnosti. Empiricky je známo, že se zde významně uplatňují přechodné psychické stavy jako nálada, svěžest, sympatie či antipatie, i trvalé postoje a zkušenosti, rysy vlastní osobnosti posuzovatele (vystihuje to rčení „Podle sebe, soudím tebe“). Působí zde vliv interpersonálních vztahů mezi poznávajícím a poznávaným (autorita, závislost, spolupráce, soutěžení aj.). Různé skupinové zájmy a stereotypy způsobují, že chování jedince téže skupiny je jinak posuzováno, „vnímáno“, než totéž chování člena jiné, cizí nebo dokonce nepřátelské skupiny. Na výsledek vnímání druhého člověka mají prokazatelný vliv i sociální kontext a věcné podmínky situace (lze předpokládat, že se uplatňují percepční zákony figury a pozadí, distance aj.). Vnímá-li např. učitel žáka jako člena skupiny chuligánů, může na něm „vidět“ vlastnosti typické pro chuligány, i když je tento žák nemusí mít.⁵

Vědecký postup poznávání osobnosti se neobejde ani bez propracování *teorie vlastností*. Je potřeba vytvořit jednoznačnou a přesnou terminologii vlastností, která by jasně odlišovala vnější pozorovatelné a popsitelné projevy (činy, výkony) a vnitřní vysuzované vlastnosti (rysy), zvláštnosti procesů a stavů osobnosti.

V našem myšlení probíhá zkratkovité spojování pozorovaných znaků osobnosti s jejich psychickými, osobnostními významy (např. člověk, který má malý pracovní výkon, je vnímán jako „líný“, ale on může být též nemocný nebo přepracovaný, a skutečně pohodlný — tedy líný v pravém slova smyslu — vůbec ne).

V této souvislosti bude nutno nahradit vžitě jednojednoznačné schéma vztahů mezi specifickými reakcemi, habituelními reakcemi, rysy a typem (Eysenck, 1960)⁶ — dialektickým pojetím vícejednoznačným, které lépe odpovídá skutečnosti. Podle něho jeden specifický projev (čin, výkon) může být u různých lidí podmíněn různými regulativními vnitřními podmínkami různých úrovní, a naopak jedna vnitřní vlastnost se může projevovat různými akty. (Viz Merlin, 1964)⁷

Tak např. zdrženlivé chování může být výsledkem velké sebevlády, která brzdí primární impulsivnost a vysokou vitalitu — nebo projevem slabé vitality. Velká psychická plastičnost se může projevat nestálostí chování, nevypočitatelností, nedodržíváním slibů — nebo naopak pružností při dodržování zásad, je-li korigována vůlí.

Vědecká psychologie dosud málo zkoumala způsoby spojování vlastností různých úrovní a struktur; pro praktickou psychodiagnostiku, která má na základě omezeného počtu dat získat co nejbohatější závěry o osobnosti, je však propracování metodologie této vztahové analýzy zásadně důležité.⁸

2. Druhou fází charakterizování osobnosti — v praxi těsně prostupující procesem poznávání — je *hodnocení* osobnosti, což znamená srovnávání poznané osobnosti s normami.⁹ Jako kritéria hodnocení se uplatňují normy pedagogické, mravní, společenské, politické, zdravotní. Tyto normy jsou implicitně obsaženy v ideálu všestranně rozvinuté komunistické osobnosti, a mají vesměs kvalitativní povahu. V diagnosticky orientované charakteristice jsou důležité též normy psychologické a somatické, které mají i stránku kvantitativní (danou rozdíly mezi statistickým podprůměrem, průměrem a nadprůměrem ve výkonnosti intelektových funkcí, ve stupni vyspělosti citové, sociální, motorické a v somatických charakteristikách osobnosti).

Úkolem psychologie je vypracovat zásady srovnání dané osobnosti s těmito normami, tak aby je mohli v jistém rozsahu používat i zmínění praktiky nepsychologové. Nově bude třeba ověřit dosavadní psychologická kritéria, popřípadě vytvořit nová kritéria na novém metodologickém základě, jak se o to pokusili např. pro oblast nadání Kovalev a Mjasiščev¹⁰ nebo pro oblast emocí Diamant.¹¹

3. Další složkou charakterizace je *stanovení prognózy* a vhodných *forem působení na osobnost*. Základním článkem socialistického humanismu je přesvědčení o možnosti utváření a přetváření člověka v duchu socialistických idejí. Toto přesvědčení má v oblasti výchovné praxe svůj výraz v pedagogickém optimismu a v principu uvědomělé výchovy. Platí zde však plně Ušinského „Chce-li pedagogika člověka všestranně vychovávat, musí ho především po všech stránkách znát“.

Naléhavým úkolem psychologie a jiných věd o člověku je — v této souvislosti — výzkumem stanovit prognostická kritéria pro odhad dalšího vývoje a utváření osobnosti za těch či oněch podmínek. Tato kritéria budou založena na věku, dosavadním vývojovém stavu, nadání, plastičnosti osobnosti, životních podmínkách aj.

Stejně tak — pokud jde o stanovení norem optimálního působení na osobnost — je nutno překonat empirii, která dosud panuje v psychoterapii a pedagogice, a je třeba vědecky zkoumat indikaci záměrného působení na osobnost vzhledem k dané individualitě nebo danému problému (výchovnému, medicínskému). Tento problém řeší experimentální směry psychoterapie v oblasti výchovné se o to u nás pokusili jen Štefanovič se zřetelem k typům temperamentu.¹²

4. Závěrečným článkem procesu charakterizace je vlastní *charakteristika osobnosti*. Lze říci, že všechny předchozí fáze jsou podmíněny požadavky kladenými na danou charakteristiku. V psychodiagnostice je dosud taková situace, že existuje mnoho systémů charakteristik. Je to podmíněno především tím, že chybí obecně přijímaná teorie struktury osobnosti, jejímž pojmovým odrazem schéma charakteristiky je.

Na charakteristiku jsou kladeny požadavky, aby byla informativní, tj. aby nám sdělila o daném člověku relevantní fakta, chceme, aby byla „plastická“, tj. aby umožňovala konkrétně si představit osobnost, kterou vystihuje. Samozřejmým požadavkem je rovněž jistá míra zobecnění, „poznání obecného v jedinečném“.

V následujících dvou kapitolách se pokouším — na základě rozboru dosavadních pokusů o plán charakteristiky — nastínit plán struktury charakteristiky, který využívá „přirozené logiky“ charakterizačního postupu a snaží se vyhovět výše uvedeným požadavkům na charakteristiku.

V. Problematika struktury charakteristiky

1. Analýza konkrétních způsobů uspořádání charakteristik sestavovaných různými psychology i nepscopy, ukazuje na značnou různorodost plánů, osnov struktury charakteristik. Je to nedostatek, který tíživě pociťují i mnozí praktičtí psychologové.¹³ Srovnání jednotlivých charakteristik nám umožňuje rozlišit následující *formy charakteristik* (viz rovněž Thomae a Zehner):¹⁴

a) *Nesystematický výčet zjištěných vlastností*. Podle dovedností posuzovatele je to buď nahodilý soubor nápadných, někdy i významných vlastností, nebo beletrizující vyličení povahy na základě uvedení typických projevů a způsobů jednání v typických životních situacích.

b) Od této formy je někdy obtížné odlišit tzv. *sumarizující charakteristiku*, kterou se rozumí „pouhý výčet jednotlivých pozorování nebo schopností a vlastností, aniž se bere zřetel na jejich vzájemné vztahy a souvislosti ve struktuře osobnosti“.¹⁵

Oba způsoby se mezi sebou liší tím, že první je více konkrétně popisný, druhý více zobecňující a zprostředkovaný. Oběma postupům je společné to, že umožňují (jsou-li prováděny hlubokým znalcem lidí) plasticky a věrně vykreslit hodnocenou osobnost. Dokladem jsou umělecké obrazy charakterů v literárních dílech, některé grafologické nebo rohrschachovské posudky aj.¹⁶

c) Forma *typizující charakteristiky* buď podřizuje celý obraz osobnosti nejnapadnějšimu znaku (jako je tomu v klasifikacích lidí na chytré a hloupé, žáků na poslušné a neposlušné, pilné a líné apod.), nebo podřazuje osobnost některé z existujících typologií (temperamentové typy, Jungovy typy zaměřenosti, typy životních hodnot aj.). Nevhodnost této formy je zdůvodňována kritikou tradičního pojmání typů a typologie. Ukazuje se, že tradičním typům neodpovídá žádný konkrétní jedinec, že neoprávněně absolutizují inter- a intraindividuální variabilitu.¹⁷

d) Nejrozšířenější formou je *schematická charakteristika*, která má mnoho variant, závislých na výchozí teorii osobnosti. Schéma charakteristiky seskupuje zjištěné poznatky o osobnosti do kategorií podle určitého pevného programu.

(1) Nejméně zdařilou variantou je uspořádání podle kapitol psychologické učebnice¹⁸ nebo (2) podle názvů psychodiagnostických zkoušek provedených se zkoumanou osobou. (3) Ze světoznámých programů charakteristik je dosud inspirující schéma Lazurského,¹⁹ který rozlišuje endopsychiku (v rámci ní pozornost, vnímání, myšlení, motoriku atd.) a exopsychiku (jako souhrn postojů k životu, k sobě, k lidem, k práci atd.). (4) Podnětné je rovněž schéma vycházející ze Sternova pojetí osobnosti, které jako profesiogram vyšších povolání vypracovala Ulrichová.²⁰ Rozděluje formálně třídy vlastností na fyzické, psychofyzické (pro oblast motorickou, senzoricou a senzomotorickou); psychické (pro oblast poznávací a emocionální) a psychofyzicky neutrální (kde jsou formální a strukturální dispozice, vůle, schopnosti a nadání). Každá tato kategorie se člení na podskupiny až po konkrétní vlastnosti.

Zajímavé rozdělení schematických plánů charakteristik uvádí Schönfeld.²¹ Jeho „seskupovací pravidla“ jsou: 1) podle „předností a vad“ povahových, 2) podle vlastností citových

a rozumových, 3) podle „zdání a bytí“ (dnes bychom řekli: vnějších projevů a jejich vnitřních podmínek), 4) podle vztahu „povaha a povolání“, a 5) podle souladnosti či rozporuplnosti osobnosti.

Poměrně známé je u nás schéma Příhodovo,²² Levitovovo,²³ v Sovětském svazu je rozšířený plán schematické charakteristiky navržený Kovalevem²⁴ a Mjasiščevem.²⁵ Takřka každá učebnice psychologie zaměřená k praxi uvádí návrh schématu sestavování charakteristiky. Tato inflace charakterizačních systémů sí vynucuje vědecký přístup k sestavování programů charakteristik. V oblasti výchovné to zdůrazňují Linhart a Helus:²⁶ „Složitost a dosud malá propracovanost této problematiky nesmí odradit učitele ani výzkumné pracovníky od jejího řešení. Otázky hodnocení žáků a tím i otázky jejich hlubšího poznání vystupují den ode dne do popředí. Jsou jedním z úseků, na nichž se uskutečňuje revoluční přestavba naší školy“. Jurčo²⁷ poněkud předčasně a optimisticky poznamenává, že se „v psychologické literatuře ustaluje jistá forma charakteristiky, která může sloužit jako všeobecnější vzor“.

Je zřejmé, že schematická charakteristika nemůže být ideálem, protože konkrétní živou osobnost atomisuje a vtěsňuje do určitého statického rámce, i když na druhé straně může být značně přehledná a jasná, tím že je učeněná.

e) *Jaká tedy má být struktura optimální charakteristiky?* Domnívám se, že její podstatné rysy správně vystihl Zehner:²⁸ „Bylo již řečeno, že podání charakteristiky osobnosti musí vycházet z osobitosti posuzovaného . . . Přesto však nás tato základní zásada nezbavuje úkolu provést v charakteristice určité členění. Avšak nikdy se k tomu nemá použít schématu. Nejvhodnější postup je převzít fáze při získávání obrazu osobnosti, též jako členění našeho hodnocení. Tedy: mělo by se vycházet od vnějšího obrazu a přes vyhledání ústředního motivu a problému proniknout až k příčinám chování. Tento postup má tu přednost, že čtenáři pochopení charakteristiky ulehčuje, neboť čtenář zde může zkráceným způsobem jít stejnou cestou jako posuzující . . .“. Charakteristika žáků podle Zehnera má mít tuto strukturu: (1) *minulost žáka*, (2) *současné životní poměry*, (3) *vnější zjev*, (4) *prospěch*, (5) *způsoby chování*, (6) *souhrn k charakteristice*, (ústřední problém, motivy, příčiny) a (7) *pedagogický závěr*.

Z podobných zásad vycházejí např. i Böttcher²⁹ a Thomae,³⁰ jehož plán charakteristiky má toto členění: (1) *tělesný a duševní vývojový stupeň*, (2) *skladba schopností a dovedností*, (3) *skladba hlavních přání a potřeb*, (4) *skladba prostředků a působení* (tj. způsobů, jimiž se člověk vyrovná se životem), (5) *skladba regulujících, podněcujících, a zabraňujících faktorů*, (6) *popis variační šíře takto vylíčené duševní struktury*, (7) *možný směr jejího dalšího vývoje* za daných podmínek a (8) *syndromologické shrnutí jednotlivých symptomů chování*.

Tuto optimální formu charakteristiky, která — jak je vidět — má v současném stavu rovněž několik variant, můžeme nazvat *dynamická charakteristika*.³¹ Je pro ni podstatné, že charakterizuje osobnost v její — více méně adekvátně poznané — reálné struktuře souvislostí a vztahů činnosti a projevů vlastností, stavů a procesů, v její podmíněnosti činiteli vývoje a situacemi života. Tento způsob charakterizace osobnosti tedy přihlíží k rozdílům znaků vnějších (povrchových, jevových) a vnitřních (zdrojových), dominujících a vedlejších, přihlíží k vývojovým změnám, bere v úvahu začlenění osobnosti do kontextu situace a prostředí; počítá s dynamikou a interakcí osobnosti jako s výchozími fakty.

2. Základem dynamické charakteristiky musí být — jak již bylo uvedeno — *teorie osobnosti*, která je co neadekvátnějším pojmovým odrazem reálné živé

osobnosti a struktury jejich složek. Existuje však v psychologii taková teorie osobnosti?

Hilgardův přehled teorií osobnosti zřejmě favorizuje vývojové a dynamické koncepce, které hodnotí takto: Vývojové teorie osobnosti se zabývají aktuálními manifestacemi výsledků vývoje způsobem, který neustále přihlíží k různým proudům vývoje, je si vědom mnohonásobných požadavků na jedince, a pamtuje na fakt, že osobnost se odhaluje v interakcích s druhými lidmi. Teorie dynamiky osobnosti se zabývá stejnými fakty z jiného hlediska. Vysuzuje strukturu osobnosti, jak existuje v daném čase, z jejich konsekvencí ve všedním chování a v chování vyprovokovaném testy.³² Obě tyto skupiny teorií chápou chování, projevy, manifestace osobnosti jako podmíněné strukturou osobnosti. Mhavě a neurčitě se tak přibližují ke koncepci, kterou s nedostížnou pregnantností a jasností formuloval Rubinštejn:³³ „Zavedení pojmu osobnosti do psychologie znamená především, že se při vysvětlování psychických jevů vychází z reálného bytí člověka jako materiální bytosti, která je ve vzájemných vztazích s materiálním světem. Všechny psychické jevy ve svých vzájemných souvislostech náležejí konkrétnímu, živému, jednajícím člověku; jsou závislé a odvozené z přirozeného a společenského bytí člověka a jeho zákonitostí . . . Při výkladu jakýchkoli psychických jevů vystupuje osobnost jako jednotný soubor vnitřních podmínek, v nichž se lomí všechny vnější vlivy“. Na jiném místě Rubinštejn říká, že „každý psychický jev je i odrazem skutečnosti i článkem v regulaci činnosti“. Můžeme tedy jeho teorii osobnosti podkládat za *regulativní teorii* a jednotlivé vnitřní podmínky chápat jako regulátory činnosti, chování, projevů osobnosti.

VI. Plán dynamické charakteristiky

Všechna fakta soudobé psychologie a teoretické práce z poslední doby³⁴ dokazují regulativní úlohu psychických procesů, stavů a vlastností v řízení teoretické i praktické činnosti člověka. Můžeme tedy regulativní teorii položit za základ struktury dynamické charakteristiky. Pak ovšem vyvstane před námi úkol najít jednotlivé složky a články regulace činnosti, které by se mohly stát základem členění charakteristiky. Rubinštejnovo rozlišení regulace na *podněcující* a *výkonovou*³⁵ je pro praxi nepostačující.

Ke struktuře dynamické charakteristiky založené na regulativní teorii se přiblížili zejména Duffyová³⁶ a Böttcher.³⁷ Duffyová je zřetelně orientována neobehavioristicky, proto ťznává jako reálné jen ty vnitřní podmínky v organismu, které lze přímo odvodit a experimentálně verifikovat na základě pozorování vnějšího chování. Snaží se při tom redukovat bohatství termínů, jimiž popisuje projevy osobnosti, na „dvě základní a měřitelné dimenze chování“. Říká, že většina pojmů jsou tak „atomistické“, vágní a překrývající se, tak postrádající funkcionální jednotu a význam, že „dávají jen málo užitku psychologům, kteří chtějí popisovat chování organismu jako celku“. Doporučuje pracovat se základními pojmy (1) *směru* (zaměřenost k cíli, která může mít různé stupně konsistence) a (2) *intenzity* (energetická mobilizace, která může kolísat během provádění těžké činnosti nebo v delším časovém období). Konkretizací těchto dvou dimenzí vzhledem k danému jedinci lze vyjádřit podle ní všechny podstatné znaky jeho osobnosti. Böttcher, který vychází z Rubinštejnova pojetí činnosti, rozlišuje (1) *hnačí, nosné složky jednání* (energii, vitalitu), (2) *usměrňující složky jednání* (zaměřenost) a (3) *řídící složky jednání*, které přizpůsobují činnost měnícím se situacím

a podmínkám. Uvedené koncepce jsou podnětné, i když zanedbávají tak důležité a nesporně relativně samostatné složky osobnosti jako je *nadání*, „výkonová regulace“ a *regulace průběhu činnosti*.

Strukturu vnitřních složek regulace činnosti, jednání, můžeme vztahovou analýzou vyvodit z konkrétní činnosti člověka, rozčleněné na jednotlivé, relativně odlišitelné složky, jimž pak v naší analýze budou odpovídat korespondující kategorie vnitřních podmínek. I když je to jen empirický postup, pokusím se pomocí něho rekonstruovat obraz struktury osobnosti. Formuluji tím hypotetickou koncepci struktury dynamické charakteristiky, kterou se pokusím verifikovat v přípravném výzkumu.

1. Analýza struktury činností nám odhaluje tyto *komponenty normální lidské činnosti (jednání)*:

(1) *určitý charakteristický průběh, dynamiku* (rychle-pomalou, energicky-chabě, uvolněně-s napětím, vyrovnaně-nevyrovnaně atd.),

(2) *obsah*, který před subjektem vystupuje jako cíl, směr a který je dán buď nějakou potřebou nebo úkolem,

(3) *určitý charakteristický způsob provádění* (prostředky, kterých člověk užívá, více či méně čili přiměřené a účelné — nebo chaotické, činnost v kooperaci nebo izolovaně, způsob překonávání překážek a nesnází — např. agresí, únikem, kompenzací atd.),

(4) *úroveň, kvalitu* (činnost se uskutečňuje promyšleně — živelně, s pochopením a vynalézavě — mechanicky, s větší či menší dovedností atd.).

Je pochopitelné, že v různých činnostech dominuje jednou ta, jindy ona komponenta.

2. Ty znaky činnosti, které jsou pro osobnost typické, které se vyskytují obvykle v různých okolnostech, zobečňujeme v obecné části charakteristiky, kterou s Zehnerem³⁸ nazývám „*vnější obraz osobnosti*“. Ve vnějším obraze můžeme pak rozlišit tyto kategorie:

(1) *Výrazové projevy* jako zobečnění dynamiky činnosti (tělesný zevnějšek: vzezření a tělesné proporce, úprava zevnějšku, tělesné zdraví a zdatnost atd.; výrazové pohyby: zvláštnosti mimiky, pantomimiky, pohybů a hlasu).

(2) *Způsoby chování a jednání*, v nichž jsou zobečněny typické preferované objekty činnosti (nejraději se zabývá . . .), reakce na osobu, věci, hodnoty, překážky a obtíže, typické chování v různých životních situacích — jako při hře, práci, učení aj. Tato kategorie tedy zahrnuje zvláštnosti obsahu činnosti i zvláštnosti charakteristického způsobu provádění činnosti.

(3) *Výkonnost člověka*, která je dána jeho vědomostmi a dovednostmi v příslušné oblasti činnosti a zobečňuje tedy úroveň a kvalitu činnosti.

(4) K vnějšímu obraze můžeme přiřadit vedle těchto projevů — které mají charakter objektivních symptomů, manifestací — i *subjektivní symptomy*, jež jsou dány verbálními projevy osobnosti (výpovědi o sobě samém, stížnostmi na obtíže v průběhu psychických funkcí, líčením subjektivního odrazu vlastní činnosti, prožívání aj.).

3. Interpretaci z těchto stránek činnosti pak vysuzujeme jednotlivé *kategorie vnitřních podmínek regulace činnosti* (vlastní složky struktury osobnosti):

(1) Z průběhu činnosti (výrazových projevů) usuzujeme na *dynamickou, prů-*

běhovou regulaci (konstituce, neurotyp a vegetativní typ, temperament, vitalita, vigilance aj.). Ovšem i na jiné vnitřní podmínky:

(2) Obsah činnosti (zobecněný v charakteristice preferovaných objektů činnosti nás informuje o *hnacích silách osobnosti, o podněcující regulaci, o motivaci* (potřeby, pudy, snahy, zájmy, sklony a záliby, ideály a hodnoty, citové vztahy).

(3) Charakteristický způsob činnosti (způsoby chování a jednání) umožňuje usuzovat na *adaptační regulaci*, na mechanismy udržování činnosti v daném směru a přizpůsobování činnosti měnícím se podmínkám (charakteristické zvláštnosti adaptace na překážky: agresivita, únik, vyhubavé adaptace, kompromisy, vlastnosti vůle, emoční reakce, vztahy k oblastem skutečnosti, postoje, mravní zásady).

(4) V úrovni a kvalitě činnosti (ve zvláštnostech výkonů) se promítá *výkonová regulace* (inteligence a speciální schopnosti, zvláštnosti poznávacích činností, psychomotoriky a sdělování).

(5) Sepětí, organizaci a vztahy všech těchto vnitřních podmínek mezi sebou i s vnějším obrazem osobnosti vyjadřujeme v pojmech *vlastností struktury osobnosti* (vyváženost, konsolidovanost, jednota, šíře, hloubka, konsistence, formát, plastičnost atd.).

4. Při sestavování charakteristiky někdy máme k dispozici údaje o *typických výsledcích činnosti* (učebních, pracovních, společenských a organizačních aj.). Můžeme je analyzovat z toho hlediska, (1) zda jsou *chtěné, zamýšlené* (cíle osobnosti) nebo (2) *nechtěné* (omyly, chyby). Konfrontací s tím, co víme o výkonové regulaci, stanovíme, zda jsou *úměrné možnostem* dané osobnosti nebo pod hranicemi možností, což je pak důležité pro určení aspirační úrovně (významné kategorie motivací).

Posouzení výsledků z hlediska jejich společenské hodnoty (společensky užitečné, konstruktivní — asociální nebo antisociální, přečiny, zločiny) získáváme možnost *hodnotit mravně společenský profil osobnosti*.

5. Charakteristika osobnosti byla by neúplná bez rozboru typického chování v *typických situacích*, které podle účelu charakteristiky buď začleňujeme do popisu vnějšího obrazu osobnosti (komplexní charakteristika celé osobnosti) nebo jsou přímo východiskem charakteristiky (provádíme-li konkrétní analýzu nějakého výsledku činnosti).

Z psychologického významu situací je známo, že situace významně spolupůsobí aktuální chování osobnosti, zejména svým *významem* pro subjekt (všední — výjimečná, nová; nenáročná — „výzvolá“, náročná, frustrační, atd.).

Na činnost osobnosti mají vliv i takové *vnější podmínky situace* jako je přítomnost jistých osob, zvláštnosti místa a času, i *vnitřní podmínky* jako je očekávání „vyladění“ aj.

Např. pro hodnocení takového přestupku jako je rozbití okna míčem není lhostejné zda k tomu došlo náhodou nebo na základě „sázky“ s kamarády, nebo zda ke krádeži došlo z vlastní iniciativy nebo na základě „svedení“ nesamostatné sugestibilní osobnosti v partě.

6. Charakteristiku osobnosti dovršuje rozbor *činitelů vývoje*, tj. vlivů, které osobnost utvářely a životních podmínek okolností, v nichž se v současné době nachází. Znalost konkrétních vývojových činitelů nám umožní mnohdy vysvětlit, čím to je, že se ta či ona vnitřní podmínka regulace činnosti utvářela tak či onak

(např. poškození mozku při porodu jako příčina psychomotorické instability, přísná represivní výchova jako příčina pasivity a nesamostatnosti atd.).

K činitelům vývoje patří (1) *rodové dispozice*, (2) *vrozené vlivy* (prenatální a perinatální), (3) *životní podmínky a vývoj v prvních třech letech života*, (4) *prodělaná onemocnění*, (5) *výživa*, (6) *konstituce a pohlaví*; životní podmínky zahrnují: (7) *bytové, hygienické a materiální podmínky života v rodině*, (8) *strukturu rodiny*, vzdělání, zaměstnání a povahu členů rodiny (9) *způsob života v rodině*, výchovné postoje rodičů (způsob výchovy), výchovné a jiné ideály členů rodiny, (10) *okruh styků* (trávení volného času, kamarádi a přátelé, kultura, členství v organizacích), (11) *scholarita* (průběh školní docházky a přizpůsobení škole — vlivy učitelů, spolužáků, učiva), (12) *způsob života v oblasti eroticko-sexuální*, (13) *vlivy povolání*, spoluzaměstnanců, (14) *náhled zkoumané osoby na sebe sama, na svou vlastní životní situaci*.

VII. Jaká je „logika“ charakterizačního postupu?

a) Posuzujeme-li osobnost, abychom vysvětlili konkrétní výsledek její činnosti (např. pracovní výkon, výsledek zkoušky, přečin aj.) je vhodný postup následující:

- (1) Vycházíme ze zjištění, popisu a analýzy podmínek situace,
- (2) přecházíme ke zjištění, popisu a analýze konkrétních stránek výsledku činnosti (např. i výsledku testu, skutku, výkonu),
- (3) podle možnosti analyzujeme i typické projevy, způsoby chování, způsoby provádění, vykonávání činnosti, a v rozhovoru se zkoumanou osobou rekonstruujeme vnitřní okolnosti činnosti.
- (4) Teprve pak provádíme interpretaci, tedy vysuzujeme, jak a proč byl proveden (dosažen, realizován) daný výsledek,
- (5) a nakonec hodnotíme (pedagogicky, vývojově, morálně společensky, medicínsky aj.).

b) Zkoumáme-li osobnost za účelem její komplexní charakteristiky (posudku, zprávy o vyšetření celé osobnosti), je přirozenější:

- (1) Vydeme-li od rozboru činitelů vývoje a zhodnocení jejich možného pozitivního nebo negativního vlivu na rychlost vývoje a způsob utváření osobnosti,
- (2) pak charakterizujeme typické znaky ve vnějším obraze osobnosti,
- (3) odtud usuzováním dospíváme k poznání vnitřních podmínek regulace činnosti (tj. dynamické, motivační, charakterové — adaptační a výkonové stránky osobnosti) a
- (4) strukturálních vlastností osobnosti (vyrovnanosti, jednoty, stálosti, šíře a hloubky).
- (5) Závěrem pak shrneme hodnotícím způsobem podstatná fakta o osobnosti (provedeme diagnózu, která je jednotou diagnózy symptomatické a syndromologické, patogenetické a etiologické).
- (6) nastíníme perspektivy dalšího vývoje (změnitelnosti) osobnosti za těch či oněch podmínek (prognóza), a
- (7) zmíníme se o účinných prostředcích působení na osobnost (terapie, reedukace, readaptace).

Toto členění umožňuje plastičtější zobrazení zkoumané osobnosti než tradiční klinický postup daný schématem: osobní anamnéza (OA) — nynější onemocnění, status praesens (NO) — diagnóza (dg).

Stručně shrnuto: Dynamické členění odpovídá postupně na otázky. CO osobnost dělá (symptomatologie) — JAK a PROČ to dělá (patogeneza, vnitřní regulační podmínky) — ČÍM to je, že to dělá (etiologie, činitelé vývoje) — JAKÁ je to osobnost (diagnóza) — CO z ní může BÝT (prognóza) — ČÍM toho dosáhnout (reedukace, terapie).

POZNÁMKY

- ¹ Klinická psychologie někdy rozlišuje *diagnostický nález*, který informuje o stupni a kvalitě poruchy určité složky osobnosti, a *charakteristiku osobnosti*, která je vystižením individuality daného jedince. Reálně ovšem je začlenit diagnostický nález do celkového obrazu osobnosti.
- ² Viz stať *Závěrečné hodnocení žáků*. Učitel'ské noviny, 1965, č. 1.
- ³ Charakteristiku zde pojímám v širším smyslu jako obraz individuality, který může mít různé stupně zřetelnosti: od bezděčného dojmu o partnerovi našeho interpersonálního styku až po explicitní charakteristiku zdůvodněně formulovanou ústně nebo písemně.
- ⁴ Viz A. A. Bodalev, *Vosprijatie čeloveka čelovekom*. In: *Problemy obščej i inženernoj psihologii*. Líd. I.U., Leningrad 1964.
- ⁵ *Ibidem* 4.
- ⁶ H. J. Eysenck, *The Structure of Human Personality*. Methuen, London 1960.
- ⁷ V. S. Merlin, *Očerky teorii temperamenta*. Prosveščenie, Moskva 1964.
- ⁸ Viz teorii resultant v grafologii, nebo: R e m p l e i n, *Psychologie der Persönlichkei*t, 3. vyd., München 1959.
- ⁹ Norma = „to, co má být“ (pedagogická, mravní norma), ale také to, co je běžné, přirozené, optimální v daném věku, v dané kultuře.
- ¹⁰ Kovalev a Mjasiščev, *Sposobnosti*, Izd. LU, Leningrad 1960.
- ¹¹ J. Diamant, *K otázce objektivního zjišťování emoční vyspělosti*. Sborník prací FFBU, 1962, B 9, str. 55—64.
- ¹² J. Štefanovič, *Temperament a výchova*, Trnava 1962.
- ¹³ Na sympoziu o osobnosti v Liblicích 1963 se poukazovalo na to, že psychologové by potřebovali — podobně jako to mají např. lékaři — standardní schéma vyšetření osobnosti.
- ¹⁴ H. Thomae, *Beobachtung und Beurteilung von Kindern und Jugendlichen*. S. Karger, Basel 1957. 2. vyd. J. Linhart a kol., *O pozorování a hodnocení žáků*. SPN, Praha 1962.
- ¹⁵ C. d. J. Linhart a kol.; str. 82.
- ¹⁶ Viz W. Schönfeld), *Učebnice vědecké grafologie*, Praha 1949.
- ¹⁷ E. R. Hilgard, *Introduction to Psychology*, Methuen, London 1963.
- ¹⁸ Viz B. Popelář, *Anomalie mládeže z hlediska speciální pedagogiky*, SPN, Praha 1957. Skripta.
- ¹⁹ A. F. Lazurskij, *Klasifikacija ličnosti*, Petrohrad, Gosizdat 1922.
- ²⁰ Viz Encyklopedie výkonnosti, I. Sfinx, Praha 1935.
- ²¹ W. Schönfeld viz c. d.
- ²² V. Příkladová, *Úvod do pedagogické psychologie*, SPN, Praha 1956.
- ²³ N. D. Levitov, *Nástin pedagogické psychologie*, Práce, Praha 1949.
- ²⁴ Kovalev a Mjasiščev, *Charakter*, Izd. I.U., Leningrad 1956.
- ²⁵ *Ibidem*.
- ²⁶ Linhart a kol., *O pozorování a hodnocení žáků*, SPN, Praha 1962.
- ²⁷ Blažkovič a kol., *Psychológia v obrazech a príkladoch*. 2. vyd. SPN, Bratislava 1962.
- ²⁸ Linhart a kol., c. d.
- ²⁹ Böttcher H., *O psychologickém vyšetřování dětí*, Čs. psychologie, 2. 1958, str. 44—54.
- ³⁰ H. Thomae, c. d.
- ³¹ V. S m é k a l, *Poznávání osobnosti žáků*, skripta. SPN, Praha 1966.

- ³² E. R. Hilgard, c. d.
- ³³ S. L. Rubinštejn, *Bytí a vědomí*. SPN, Praha 1961.
- ³⁴ Miller, Galanter i Pribram, *Plány i struktury povedenijsa*. Ruský překlad. Progres, Moskva 1964.
- ³⁵ S. L. Rubinštejn, c. d.
- ³⁶ Duffy, A Systematic Fromework for Description of Personality, 1949.
- ³⁷ H. Böttcher. *Zur Analyse und Beurteilung von Handlungen*, Volk u. Wissen, Berlin 1960.